

Intertextual considerations in the poetry and life of Khaghani and Bahar*

Dr. Naeem Maraveneh¹

Assistant Professor of Persian Language and Literature at Farhangian University of Ahvaz

Dr. Nasrollah Emami

Professor of Shahid Chamran University of Ahvaz

Abstract

One of the main literal approaches to contemporary literary criticism is the examination of intertextuality. Introduced by Julia Kristeva, this approach paved the new way for text analysis. Unlike the traditional approaches to text analysis based on authors or poets' genius, intertextuality discusses the effects which texts have on one another to create new works. In other words, a text, while being influenced by the previous text, would influence later works. In intertextual analyses, the main purpose is to represent the similarities existing in literary texts including poetry or prose. In literature, especially poetry, there are significant similarities that are useful for the better understanding of the texts. Malek-al-Sho'ara-ye Bahar is a late poet, writer and stylist. Studying his poems shows that he was influenced by traditional poets, especially Khaghani Shervani. This is despite his claim to have his own new style. The present study is an attempt to highlight this influence and indicate the similarities between these two poets. It is concluded that Bahar organized his poetic themes by profiting from Khaghani Shervani.

Keywords: Khaghani, Bahar, Poetic and artistic content.

* Date of receiving: 2022/11/20

Date of final accepting: 2023/7/10

1 - email of responsible writer: maravenen@yahoo.com

1. Introduction

Intertextuality was first proposed by Julia Kristeva, who was influenced by Bakhtin in an article titled "Word, Dialogue, Novel". Kristeva believed that "every text is a mixture of quotations; every text is the result of absorbing and changing the shape of another text" (Mirsadeghi, 2009: 58). After Kristeva, intertextuality was expanded through the studies of Gerard Genet. Genet considered every relationship between a text and other texts as a matter of transtextuality. He divided the transtextuality concept into five categories including sertextuality, paratextuality, metatextuality, hypertextuality, and intertextuality, of which only intertextuality and hypertextuality deal with the artistic relationship between two texts (Namvarmotlaq, 2007: 83).

According to this literary theory, no text is independent; while being an intertext of previous texts, every text is also an intertext for subsequent texts. According to Bakhtin, literary works will find meaning in dialogue with other works.

Based on Freud's Oedipus complex, Harold Bloom believed in a "poetic father" in every era, to whom other poets owe their debts even if they have not read his poetry. From his point of view, poets create the illusion that their poetry is not influenced by their predecessors through adapting and then transforming their themes. However, this is not the case (Dasht Arjaneh & Maravene, 2015).

This research was done by a library method along with data extraction and analysis.

2. Methodology

Reflecting on the poems of Malek al-Sho'ara-ye Bahar, it is clear that Bahar was influenced by Khaqani in the fields of language, Radif (identical ending syllable), rhyme, intellectual field, topics, and themes. In this regard, the authors of the present article have shown the influence of Khaqani on Bahar by examining the anthologies of the two poets and referring to some other articles written about those poets. Their homogeneity and effectiveness have been investigated in two categories: non-technical homogeneity and technical homogeneity.

3. Results and discussion

The instances of the non-technical homogeneity between the two poets are as follows:

1. Homogeneous family backgrounds
2. The mothers of both were Christian and from the Caucasus and were brought into captivity.
3. Both poets were imprisoned many times by the malice of the envious.
4. Writing an apology in prison
5. Both poets had passion for Khorasan and Isfahan and hated Ray.
6. Assignment of both poets to the court of kings

The instances of the Technical homogeneity between the two poets are as follows:

1. Linguistic similarities and visual and rhetorical uses
2. Some similarities in the field of meter and music
3. Similarities between them in the field of description
4. Thematic similarities
5. Imprisonment and attempt to escape
6. Description of the prison
7. Desire to travel to Khorasan and being forbidden to go there
8. City chaos: City Chaos literally means chaotic city. This riot is either from the point of view of beauty, or for praising and condemning a city or its residents. Another type of city chaos describes the craftsmen of a city and the owners of trades and industries. Here, the concept of city chaos refers to the poems in which a city or its people are condemned, which may lead to disobedience and rebellion. As Mirsadeghi (1997) puts it, sometimes this rebellion has led to harassment or cutting off tongues and, in some cases, to the murder of the poet.
9. Attention to the sun in illustrations
10. Possession of mystical principles
11. Boasting
12. Complaining about the times
13. Complaining about the people

14. Complaining about the envious
15. Fields of praise
16. Abstinence and moderation in praise
17. Religious contexts
18. Misogyny
19. Recklessness in satire
20. Mythological references
21. Referring to folk beliefs
22. Referring to the Quran and hadiths
23. Referring to the names of prophets

4. Conclusion

Examining the life and poems of Khaqani and Malek al-Sho'ara-ye Bahar shows many similarities between them in terms of life events and artistic and literary issues. For example, Bahar's father, like Khaqani's father, prevented him from becoming a poet and encouraged him to do business. The mothers of both poets were Christians and then became Muslims. Both poets were imprisoned due to political reasons and the mischief of the envious. Both of them also demanded their freedom by writing odes. Both liked the cities of Khorasan and Isfahan and were not satisfied with the city of Ray. In art and literature, Bahar had adaptations in the fields of language, meter, rhyme, Radif (identical ending syllable), descriptions, and other features from Khaqani. In addition to that, both poets have many common themes such as praise and abstinence of praise, boasting, description of prison, praising Isfahan and rejecting Ray, complaints about people and times, references to the Quran, hadiths, myths, folk beliefs, and the name of scientists. The similar names of some odes by Bahar, such as "Ivan Madayen" ode, are another commonality between the two poets. According to the cases mentioned above, it can be said that Malek al-Sho'ara-ye Bahar paid special attention to Khaqani Shervani when composing his poems and was influenced by him in some cases.

فصلنامه علمی کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی

سال بیست و چهارم، زمستان ۱۴۰۲، شماره ۵۹، صفحات ۴۸-۹

DOI: [10.29252/KAVOSH.2023.19229.3331](https://doi.org/10.29252/KAVOSH.2023.19229.3331)

ملاحظات بینامتنی در شعر و زندگی خاقانی و بهار *

(مقاله پژوهشی)

دکتر نعیم مراونه^۱

استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان اهواز

دکتر نصرالله امامی

استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز

چکیده

یکی از مهم‌ترین رویکردهای ادبی در نقد ادبی جدید، بینامتنیت یا رویکرد میان‌متنی است؛ این اصطلاح را ژولیا کریستوا در حدود پنجاه سال قبل مطرح کرد و باب تازه‌ای برای تحلیل متون گشود. در بینامتنیت، بر خلاف دیدگاه‌های کلاسیک که متون را حاصل نبوغ شاعر یا کاتب می‌پنداشتند، بحث بر سر آن است که متون بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند و از این رهگذر، آثار جدید خلق می‌شود. به عبارت دیگر، بن‌مایه جنبه‌هایی از آثار متأخر، آثار متقدم است و هر اثری می‌تواند ضمن تأثیرپذیری از آثار پیشین، بر آثار پسین نیز مؤثر باشد. در تحلیل‌های بینامتنی، هدف عمده، نشان‌دادن مشابهت‌های موجود در متون ادبی، اعم از نظم یا نثر است. در ادبیات و بویژه، متون شعری، می‌توان وجوه تشابه قابل توجهی در بین آثار ادبی یافت و نشان‌دادن این همانندی‌ها می‌تواند برای درک نکته‌های غامض یا روشن کردن ابعدی از این متون، سودمند باشد.

نگاهی به اشعار ملک‌الشعراء بهار (۱۲۶۵-۱۳۳۰)، شاعر، ادیب و سبک‌شناس معاصر - با وجود ادعای خود او در داشتن سبکی نو- گویای آن است که بهار، در زمینه‌های تعبیرات و مضامین ... از سراینندگان کهن و بویژه خاقانی شروانی (۵۲۰-۵۹۵ ه.ق)، متأثر بوده است. این مقاله کوششی است برای نشان‌دادن این تأثیرپذیری و نمایاندن همانندی‌های این دو سراینده و بازنمود توجه بهار به سراینده نامدار شروانی، و سرانجام آن که بهار تا چه میزان در بسیاری از مضامین شعری خود از خاقانی شروانی بهره گرفته است.

واژه‌های کلیدی: خاقانی، بهار، بینامتنیت، ادب غنایی، مشابهت‌های شعری.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۸/۲۹

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۲/۰۴/۱۹

^۱ - نشانی پست الکترونیکی نویسنده مسئول: maravenen@yahoo.com

۱. مقدمه

بینامتنیت برای اولین بار توسط ژولیا کریستوا (Julia Kristeva) - که خود متأثر از باختین بود- در مقاله‌ای با عنوان «کلمه، گفت‌وگو، رمان» مطرح شد؛ کریستوا معتقد بود: که «هر متنی آمیزه‌ای از نقل‌قول‌هاست؛ هر متنی حاصل جذب و تغییر شکل متنی دیگر است» (میرصادقی، ۱۳۸۸، ۵۸). پس از کریستوا، بینامتنیت با پژوهش‌های «ژرار ژنت» (Genette) گسترش پیدا کرد. ژنت «هر نوع رابطه میان یک متن با متن‌های دیگر یا غیر خود را با واژه جدید ترامتنیت نام‌گذاری نمود و آن را به پنج دسته: سرمتنیت، پیرامتنیت، فرامتنیت و بیش‌متنیت و بینامتنیت تقسیم کرد که از این میان، فقط بینامتنیت و بیش‌متنیت به رابطه هنری میان دو متن می‌پردازد» (نامورمطلق، ۱۳۸۶: ۸۳).

اما درباره بینامتنیت باید گفت که ریشه در نظریه «نشانه و ساختار» سوسور (Saussure) دارد: «ساختارگرایی، جنبش انتقادی-فلسفی و فرهنگی مبتنی بر نشانه‌شناسی سوسوری، از دهه پنجاه به این سو، در صدد ارائه بازتوصیفی انقلابی از فرهنگ انسانی بر پایه نظام‌های نشانه‌ای، در راستای بازتعریف سوسور از نشانه و ساختار زبانی بوده است. این انقلاب فکری را که در علوم انسانی «چرخش زبان‌شناختی» نام گرفته می‌توان یکی از خاستگاه‌های نظریه بینامتنیت دانست» (Graham Allen، ۱۳۸۵: ۲۴).

«بینامتنیت» به معنی شیوه‌های متعددی است که هر متن ادبی به واسطه آن‌ها، به‌طور تفکیک‌ناپذیری، با سایر متن‌ها از رهگذر نقل قول‌های آشکار و پنهان، یا تلمیحات، یا جذب مؤلفه‌های صوری و ملموس از متن‌های پیش از خود، و یا به‌لحاظ مشارکت اجتناب‌ناپذیر در ذخیره مشترک سنن و شیوه‌های زبان‌شناسیک و ادبی تداخل می‌یابند. در نتیجه‌گیری کریستوا، هر متنی در حقیقت یک «بینامتن» یعنی جایگاهی است از تلاقی متن‌های بی‌شمار دیگر - حتی متن‌هایی که در آینده نوشته خواهند شد (داد، ۱۳۸۷، ۴۲۳).

نظریه بینامتنیت مبتنی بر این اندیشه است که متن، نظامی بسته، مستقل و خودبسنده نیست؛ بلکه پیوندی دوسویه و تنگاتنگ با سایر متون دارد و این رابطه در چگونگی درک «درون متن» مؤثر است (Makaryk، ۱۳۸۵: ۷۲). اما باید توجه داشت که تنها «خوانندگانی که توانایی ادبی برای درک مناسبات پنهان متن دارند، می‌توانند با گذر از خوانش اکتشافی به خوانش پس‌کنشانه و در نتیجه رمزگشایی از معانی زیرین متن دست یابند» (پاینده، ۱۳۸۷: ۱۰۰).

بینامتنیت به اعتباری، یک پیکره بی‌پایان است؛ زیرا «بینامتن، مجموعه متن‌هایی است که می‌تواند به آن‌چه پیش‌چشمان‌مان قرار دارد، مرتبط شود؛ مجموعه متن‌هایی که فرد در خاطراتش هنگام خوانش یک نوشتار معین درمی‌یابد. در نتیجه بینامتن، یک پیکره بی‌پایان است» (نامور مطلق، ۱۳۹۰: ۲۷۱).

بر اساس این نظریه ادبی، هیچ متنی مستقل نیست و هر متن، ضمن این که بینامتنی از متون پیشین است، بینامتنی برای متون پس از خود نیز هست. از نظر باختین (Bakhtin)، آثار ادبی در ضمن مکالمه با دیگر آثار، معنا خواهند یافت. بابک احمدی در این باره می‌نویسد: «هر سخن، به عمد یا غیرعمد، آگاه یا ناآگاه، با سخن‌های پیشین که موضوع مشترکی دارند، و با سخن‌های آینده که به یک معنا پیشگویی و واکنش به پیدایش آن‌هاست، گفتگو می‌کند» (احمدی، ۱۳۷۰: ۹۳). و در ادامه، باز این جمله‌ها را از باختین نقل می‌کند که: «انسان، اساساً در گرو مکالمه وجود دارد و فرهنگ در جریان مکالمه ادامه می‌یابد» (همان).

اگرچه کسانی چون هارولد بلوم (Harold Bloom) معتقد بودند که بینامتنیت تنها در شعر جریان دارد (بلوم، ۱۹۷۳: ۷۰)، نظریه‌پردازان پسامدرن، بینامتنیت را نه فقط درباره متون، بلکه درباره آثار هنری دیگر، خواه تابلوی نقاشی و خواه یک رمان، آورده و هیچ ابداعی را برای هیچ‌کدام قائل نشده‌اند. آلن می‌نویسد: «آثار هنری، همگی به

صورتی بسیار آشکار، سرهم‌بستی از خرده‌ها و پاره‌های هنر از پیش موجودند» (آلن، ۱۳۸۰: ۱۷).

تروتان تودوروف (Tzvetan Todorov) نیز به تبع باختین، مهم‌ترین وجه گفته را مکالمه‌باوری و بعد بینامتنیتی آن می‌داند و معتقد است: «پس از آدم دیگر هیچ موضوع بی‌نام و هیچ واژه به‌کاررفته‌ای وجود ندارد» (همان: ۴۲). هارولد بلوم بر اساس عقده ادیپ فروید (Sigmund Freud)، در هر عصری به یک «پدر شعری» اعتقاد داشت که شاعران دیگر بعد از او، وامدار خوان اویند؛ حتی اگر شعر او را نخوانده باشند. از دید او، شاعران با اقتباس و سپس، دگرگونی درون‌مایه‌های متون متقدم، این توهم را پدید می‌آورند که شعر آنان متأثر از پیشینیان نیست؛ درحالی که چنین نیست (دشت‌ارژنه و مراونه، ۱۳۹۴: ۱۷۰). رولان بارت (Roland Barthes) نیز اصالتی برای متون قائل نبود. وی معتقد بود که متون، تنوعی از نوشته‌ها و نقل‌قول‌های گرفته شده از مراکز مختلف فرهنگ است (بارت، ۱۹۷۷: ۱۴۶).

۲. پیشینه پژوهش

همیشه در جوامع انسانی عموماً، و در جوامع علمی-ادبی خصوصاً، عده‌ای تأثیرگذار بوده‌اند و عده‌ای تأثیرپذیر؛ اگرچه تأثیرپذیری متأثران ایرادی بر آنان وارد نمی‌سازد، لیکن شناخت مؤثر از متأثر می‌تواند یاریگری متقن در شناخت هرچه بیشتر اسلوب متأثر باشد. عبدالحسین زرین‌کوب درباره بهار می‌نویسد: «سبک بیانش تا پایان عمر، قطع نظر از پاره‌ای تسنن‌ها بر سنت قدما مبتنی بود و مخصوصاً در قصاید خود در این زمینه قدرت قریحه نشان داد؛ چنان‌که در قصیده «جغد جنگ» شیوه منوچهری را با قدرت، تتبع و احیا کرد» (زرین‌کوب، ۱۳۸۱: ۵۰۱).

محمدجعفر یاحقی نیز در کتاب «جویبار لحظه‌ها» می‌نویسد: «بهار در اشعارش از استادان صاحب‌نام پیشین پیروی کرده است. در دیوان او، قصاید بلند و شیوا و

پراوازه‌ای بر وزن و قافیه و مضمون قصاید فرخی، منوچهری، ناصر خسرو، بشّار مرغزی، مسعود سعد، ظهیر فاریابی، و انوری دیده می‌شود. مسمط‌های او تقلید موفق‌تری است از منوچهری؛ چنان‌که در حبسیات و زندان‌سروده‌هایش لحن و آهنگ پرسوز و گداز مسعود سعد با صلابت و استحکام زبانی ناصر خسرو قرین شده است» (یا حقی، ۱۳۸۵: ۱۶۵).

تا کنون، پژوهش‌های فراوانی هم درباره‌ی خاقانی و هم درباره‌ی بهار صورت گرفته است و جنبه‌های مختلف شعری هر دو شاعر و تأثیر و تأثر آنان مورد بررسی قرار گرفته‌است؛ برای نمونه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

ولی‌الله ظفری در کتاب «حبسیه در ادب فارسی» (۱۳۶۴) به مشابهت‌های حبسیه‌های بهار با مسعود سعد و خاقانی اشاره کرده‌است.

آرین‌پور در کتاب «از صبا تا نیما» (۱۳۷۲) بر آن است که «دماوندیه» بهار به تأثیر از قطعه «ای شب» نیما سروده شده است.

سپانلو در کتاب «ملک‌الشعراء بهار» (۱۳۸۲) نیز «مرغ شباهنگ» بهار را متأثر از «مرغ آمین» نیما دانسته است.

آقاحسینی در مقاله «کهن‌گرایی و نوآوری در شعر ملک‌الشعراء بهار» (۱۳۷۳) برخی سروده‌های بهار را متأثر از رودکی، منوچهری، معزی، ازرقی، فرخی سیستانی و مسعود سعد (در حبسیه) دانسته است.

جلیل تجلیل در مجموعه مقالات «یادی دوباره از بهار» (۱۳۸۷) اشعار بهار و منوچهری را بررسی کرده و قصیده «جغد جنگ» بهار را به تأثیر از قصیده «غراب البین» منوچهری دانسته است. البته چنانچه پیشتر گفته شد، پیش از تجلیل، زرین‌کوب به این تأثیرپذیری اشاره کرده بود.

کاظم دزفولیان در مقاله «دو شاعر زندانی» (۱۳۸۰) اشتراکات مسعود سعد و بهار را در حبسیه‌سرایی بررسی کرده است.

اما چنین پژوهش‌هایی کاملاً با موضوع مقاله حاضر مرتبط نیستند و از پژوهش‌های مرتبط با بهار و خاقانی، فقط می‌توان به موارد بعدی اشاره کرد:

کامیار عابدی در کتاب «به یاد میهن» (۱۳۷۶) سروده «دریغ من» بهار را استقبالی از خاقانی و قصیده «نفس انسان» را به تأثیر از قصیده «ترسائیه» او دانسته است.

شاید تنها پژوهش میان خاقانی و بهار را باید از احمد پارسا و چیمین خوشنمای بهرامی با عنوان «رد پای خاقانی در سروده‌های بهار» (۱۳۹۶) دانست که البته در آن پژوهش هم بیشتر به اشتراکات در آرایه‌ها و صورخیال و ترکیب‌سازی‌ها اشاره شده است.

۳. بحث و بررسی

تأمل در اشعار ملک‌الشعراء بهار، گویای آن است که بهار، در حوزه‌های زبان، ردیف و قافیه، حوزه فکری، موضوع‌ها، مضامین و... از خاقانی هم متأثر بوده است. در ذیل، پس از بررسی برخی از مشابهت‌های غیرفنی، به موارد مذکور پرداخته خواهد شد. برای سهولت مقایسه بین دو شاعر، به نظر می‌رسد مروری بر زندگی و جایگاه ادبی بهار ضروری باشد.

میرزا محمدتقی، ملک‌الشعراء بهار در تاریخ ۱۳ ربیع‌الاول ۱۳۰۴ هجری شمسی (۱۲۵۶ هـ.ق) در مشهد به دنیا آمد. «تخلصش را از نصرالله بهار شروانی که دوست پدرش بود و مدتی در خانه آنان اقامت داشت، برگرفت» (بابایی، ۱۳۸۰: ۲۰۲). پدرش حاج میرزا محمدکاظم، متخلص به «صبوری» و ملقب به «ملک‌الشعراء» بود (ملک‌زاده، ۱۳۳۵: ی). مادر بهار از خانواده تاجرپیشه و اصیل، و جد او از معاریف گرجستان و از نژاد مسیحیان قفقاز بوده و در جنگ‌های روس و ایران، با جمعی دیگر به وسیله «عبّاس میرزا نایب السلطنه» به اسارت به ایران آورده شد و به دین اسلام درآمد (همان: ک).

او تحصیلات مقدماتی را از پدر و نیز از «ادیب پیشاوری» فرا گرفت و در سال ۱۳۲۲ ه.ق. به فرمان مظفرالدین‌شاه به جای پدر نشست و لقب ملک‌الشعرایی یافت. بهار در سال ۱۳۲۴ ه.ق. به مشروطه‌خواهان پیوست و در همان سال و در زمان نخست‌وزیری «احمد قوام»، به وزارت فرهنگ منصوب شد و روزنامه‌های «نوبهار و تازه بهار» و مجله «دانشکده» را دایر کرد (آرین‌پور، ۱۳۸۷: ۴۷۳). «مطالعات و اطلاعات فراوان او در زمینه علوم ادبی، تاریخی و در یک نگاه کلی تر علوم انسانی هم یک ویژگی برجسته اوست که در زندگی فکری او تأثیر بسزایی داشته است و این سه ویژگی - یعنی اندیشه سیاسی، هنر شاعری و زمینه مطالعات گسترده- از بهار شخصیتی ساخته است که او را از اقران و هم‌ردیفانش در حوزه سیاست و ادبیات متمایز می‌کند (اکبری، ۱۳۸۰: ۱۲۶).

از فعالیت‌های ادبی وی، می‌توان به دیوان دو جلدی اشعار و کتاب‌های سبک‌شناسی یا تاریخ تطوّر نثر فارسی و تاریخ احزاب سیاسی و تصحیح و تحشیه کتب تاریخ سیستان، تاریخ بلعمی، مجمل‌التواریخ و القصص و جوامع الحکایات، بهار و ادب پارسی (مجموعه دو جلدی مقالات بهار) اشاره کرد. «ملک‌الشعراء چهار بار، به مجلس شورای ملی راه یافت و در سال ۱۳۲۴ ه.ش. در زمان نخست‌وزیری احمد قوام، به وزارت فرهنگ منصوب شد و در دوره پانزدهم مجلس به نمایندگی تهران انتخاب شد (دزفولیان، ۱۳۸۰: ۱۸). منصور ثروت درباره بهار می‌نویسد: «اشعار سیاسی بهار در مقاطع مختلف به هواداری از آزادی‌خواهی، ایران‌دوستی، مبارزه با استعمار انگلیس در کنار فعالیت‌های علمی او سروده شد. [بهار] یک بار نیز در معرض ترور بود که شخص دیگری را با وی اشتباه گرفتند و کشتند (ثروت، ۱۳۸۶: ۲۷). بهار پنج بار به دلایل سیاسی به زندان رفت و در روز شنبه یکم اردیبهشت ۱۳۳۰ به علت بیماری سل درگذشت.

درباره محمدتقی بهار، شاعر و سبک‌شناس متأخر، پژوهش‌های سودمندی انجام گرفته ولی از منظر تأثیرپذیری وی از دیگر شاعران - و بویژه خاقانی شروانی -

پژوهش‌های وافى صورت نپذیرفته است. به همین منظور، نویسندگان مقاله حاضر با بررسی دیوان دو شاعر و مراجعه به برخی دیگر از مقالاتی که درباره هر دو شاعر نگاشته شده است، تأثیرپذیری بهار از خاقانی را نشان داده‌اند. این همگونی و تأثیرپذیری در دو دسته «همگونی غیرفنی» و «همگونی فنی» مورد بررسی قرار گرفته است.

۳. ۱. بررسی همگونی‌های خاقانی و بهار در دو مقوله فنی و غیرفنی

۳. ۱. ۱. همگونی‌های غیرفنی

۳. ۱. ۲. زمینه‌های خانوادگی همگون

از اشعار خاقانی دریافته می‌شود که پدرش خواستار پرداختن فرزند به حرفه درودگری یا نجاری بود و بر این نکته اصرار داشت؛ ولی عمّ شاعر یعنی کافی‌الدین عمر بن عثمان، با درک استعداد او به تربیت وی همّت گماشت:

دعوی نسبت ز عم کن نز پدر زیرا تو را عم پدید آورد اگر نی خود پدر گم کرده بود
(امامی، ۱۳۸۷: ۳۴ و ۷)

بهار: «پدر در تشویق او به شعر و شاعری کوتاهی می‌کرد؛ زیرا نمی‌خواست فرزندش حرفه شاعری را پیشه خود سازد و پیوسته به او می‌گفت: «در دوران آینده، با شاعری کسی نمی‌تواند نان بخورد [و] باید به دنبال کسب و تجارت بروی» (ملک‌زاده، ۱۳۳۵: م).

۳. ۱. ۳. مادران هر دو شاعر مسیحی و از حوالی قفقاز و به اسارت آورده شده بودند.

خاقانی: مادر خاقانی کنیزک نسطوری مسلمان شده‌ای بود که در نوجوانی به عقد نجار شروانی در آمده بود. شروان در ولایت «اران» بود؛ ولایتی در جنوب شرقی قفقاز.

بهار: مادر بهار از یک خانواده تاجر و اصیلی است که جدّ او از معاریف گرجستان و از نژاد مسیحیان قفقاز بوده و در جنگ‌های روس و ایران، با جمعی دیگر به وسیله «عبّاس میرزا نایب‌السلطنه» به اسارت به ایران آورده شد و به دین اسلام درآمد بودند (ملک‌زاده، ۱۳۳۵: ک).

۳. ۱. ۴. هر دو شاعر بارها به سعایت حاسدان گرفتار زندان شده‌اند.

خاقانی: پژوهشگران درباره علت به بند کشیده شدن خاقانی نیز اختلاف نظر دارند؛ برخی مانند صفا (صفا، ۱۳۳۶: ۷۸۰) و فروزان‌فر (فروزان‌فر، ۱۳۵۰: ۶۳۰)، علت زندانی شدن خاقانی را نامعلوم دانسته و گمان می‌کنند که سعایت حاسدان موجب این کار شده است. «قرینه‌های موجود گویای آن است که خاقانی دو بار به حبس شروان‌شاه گرفتار شد؛ یک بار پس از حج اول او بود و بار دیگر پس از مرگ منوچهر شروان‌شاه، و در روزگار پسر وی به زندان افتاد» (امامی، ۱۳۸۷: ۸).

بهار: بهار در سال ۱۳۰۸ شمسی، برای نخستین بار، در اثر سعایت غم‌آزان و گزارش‌های خلاف حقیقت مأمورین مغرض شهربانی وقت به حبس افتاد (ملک‌زاده، ۱۳۳۵: ۴۸۵).

۳. ۱. ۵. سرودن اعتذاریه در حبس

وجه تسمیه اعتذاریه یا پوزش‌نامه به سبب آن‌که شاعر از عملی یا قصوری اظهار پشیمانی و عذرخواهی کرده، معلوم است. بخشی از اعتذاریه‌ها را به این اعتبار که در زندان سروده شده‌اند، می‌توان حبسیه دانست. از اعتذاریه‌های خاقانی می‌توان به قصاید ترسائییه (سجادی، ۱۳۸۸: ۲۳) و قصیده‌ای در واقعه حبس و عزلت (سجادی، ۱۳۸۸: ۳۲۰) و از بهار قصایدی مانند قصیده «مانده‌ام در شکنج رنج و تعب» (ملک‌زاده، ۱۳۳۵: ۴۸۵) یا «قدرت شاهان ز تسلیم فقیران بیش نیست» (ملک‌زاده، ۱۳۳۵: ۵۰۲) موجود است که تفصیل هر دو مورد در مشابهت‌های موضوعی و مضمونی آمده است.

۳. ۱. ۶. هر دو شاعر اشتیاق به خراسان و اصفهان و نفرت از ری داشتند.

این مسأله با توجه به خراسانی بودن بهار امری بدیهی است اما با تأمل در سروده‌های دو شاعر و دریافتن مشابهت‌هایی چون به کارگیری قالب، وزن، و حتی ردیف‌های یکسان، بخش همگونی‌های فنی خواهد آمد.

۳. ۱. ۷. انتساب هر دو شاعر به دربار شاهان

خاقانی و بهار هر دو منتسب به دربار بوده‌اند؛ خاقانی منسوب به دستگاه شروان‌شاهان بود و بهار نیز پس از پدر به دستور مظفرالدین‌شاه، ملک‌الشعرا شد که پس از این به تفصیل خواهد آمد.

۳. ۲. همگونی‌های فنی

۳. ۲. ۱. مشابهت‌های زبانی و کاربردهای تصویری و بلاغی

بهار، گاه و بی‌گاه، گوشه چشم‌هایی به خاقانی نشان داده و از وی یاد کرده است. هنگامی که مجیر بیلقانی از طرف خاقانی اصفهان را هجو کرد، جمال‌الدین عبدالرزاق در پاسخ خاقانی هجویه‌ای سرود؛ بهار نیز در قصیده‌ای هجویه با مطلع:

طبع بلند مرا کیست که فرمان برد / زمن پیامی بدان مردک کشخان برد

(بهار، ۱۳۳۵: ۲۳)

ضمن توجه به آن قصیده، مصرعی را تضمین کرده است که «شهر شروان» در آن

وجود دارد که البته مراد، شاعر آن شهر، یعنی خاقانی بوده است:

گفتم از آن سان که گفت شمع سپاهان جمال / «کیست که پیغام من، به شهر شروان برد»

(همان: ۲۵)

برخی از سروده‌های بهار گاهی یادآور ابیات خاقانی است. خاقانی بیتی سروده

است که در آن تلمیحی به ضرب‌المثل «تَرَكْتُ الرَّأْيَ بِالرَّيِّ» دارد؛ این ضرب‌المثل به

ابومسلم خراسانی اشاره دارد که به دعوت و فریب منصور عباسی از مرو به ری و از

ری به بغداد رفت و در آنجا به قتل رسید. این ضرب‌المثل ظاهراً از سخن مؤلف «مجمَل التَّواریخ» که درباره ابومسلم گفته بود «چون به ری رسید، رأی و خرد آنجا بگذاشت و به همدان شد» گرفته شده است (دهخدا، ۱۳۶۳، ج ۱، ۵۴۵).

بهار نیز در بیتی، ضمن اشاره ضمنی به نام خاقانی، به وسیله «رأی» و «ری» جناس‌پردازی کرده است.

خاقانی:

رای به ری چیست خیز جای به جی جو کان که ری او داشت، داشت هوای صفاهان
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۳۵۴)

بهار:

سر نام‌آوران، اعزاز سلطان مهین چشم و چراغ آل‌خاقان
که رأی ری نمود از کشور طوس مرا بنهاد با یک شهر افسوس
(بهار، ۱۳۳۶: ۱۸۰)

بهار حتی در مفاخره‌هایش بر شاعرانی برتری می‌جوید که خاقانی بر آنان برتری جست‌ه‌است؛ طرفه‌تر آن‌که مثلاً هر دو در نظم و نثر، خود را از «حسان ثابت» برتر دانسته‌اند:

خاقانی:

رشک نظم من خورد حسان ثابت را جگر دست نثر من زند سبحان وایل را قفا
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۳۵۴)

بهار:

پس از صبوری کنون منم که از طبع من قاعده نظم و نثر روان حسان برد
(بهار، ۱۳۳۵: ۲۴)

یکی از بهترین قصاید خاقانی «ایوان مداین» با مطلع زیر است:
هان ای دل عبرت‌بین از دیده نظر کن هان ایوان مدائن را، آیینۀ عبرت دان
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۳۵۸)

بهار نیز قصیده‌ای به نام «ایوان مداین» با مطلع زیر دارد:
پاسبانا تا به‌چند این مستی و خواب گران پاسبانا نیست خواب، از خواب سر بردار هان
(بهار، ۱۳۳۵: ۱۴۴)

۳.۲.۲. برخی از مشابهت‌ها در حوزه وزن و موسیقی

خاقانی، قصیده‌ای با ردیف «دریغ من» و در وزن «مفتعلن مفاعلن، مفتعلن مفاعلن» و بحر «رجز مثنی مطوی مخبون» دارد که بهار نیز با اقتباس از آن، قصیده‌ای با همان ردیف و وزن و بحر سروده و طرفه آن که بهار، علاوه بر توجه کردن به قصیده خاقانی به لحاظ گزینش قافیه‌ها، در بیت آخر، نام خاقانی را ذکر و مصراعی را از او تضمین کرده است:

خاقانی:

غصه آسمان خورم دم نزنم دریغ من	در خم شست آسمان بسته منم دریغ من
چون دم سرد صبح دم کآتش روز بر دهد	آتش دل برآورد دم نزنم دریغ من
چون به زبان من رود نام کرم ز چشم من	چشمه خون فرو دود بر ذقنم دریغ من
چشم گریست خون و دل گفت که یاس من نگر	زان که خزان وصل را یاسمنم دریغ من
آه برآمد از جهان گفت مرا گری که خود	نیست گیاهی از کرم بر چمنم دریغ من

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۷۹۶-۷۹۵)

بهار:

آتش کید آسمان سوخت تنم دریغ من	ز آب دو دیده بیخ غم بر نکنم دریغ من
این فلک قبا دورنگ از سر حيله برکشید	از تن عافیت برون پیرهنم دریغ من
من که نه این چنین بدم بهر چه این چنین شدم	من چه کسم خدای را کاین نه منم دریغ من
بوالحسن است شاه من کوی رضا پناه من	پس ز چه رو به ناکسان مفتنم دریغ من

ملاحظات بینامتنی در شعر و زندگی خاقانی و بهار ۲۱

خاقانی شیروان گفته زبان حال من «غصه آسمان خورم دم نزنم دریغ من»
(بهار، ۱۳۳۵: ۵-۴)

اقتفایی دیگر:

خاقانی در واقعه حبس خود اشعار سوزناکی سرود که از جمله آن‌ها سروده زیر
است:

صبحدم چون کله بندد آه دود آسای من چون شفق درخون نشیند چشم شب‌پیمای من
این خماین‌گون که چون ریم‌آهنم پالود و سوخت شد سکاھن پوشش از دود دل دروای من
مار دیدی در گیا پیچان کنون در غار غم مار بین پیچیده در ساق گیا آسای من
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۳۲۱-۳۲۰)

بهار در سال ۱۳۲۳ به مناسبت اولین سفر خود با هواپیما، قصیده ناتمام پنج‌بیتی بر
همان وزن و قافیه سرود که از این پنج‌بیت، قافیه سه بیت همان قافیه‌های شعر خاقانی
است.

بهار:

چون به پشت آسمان‌پیما بر آمد پای من آسمانی گشت طبع آسمان‌پیمای من
گر دل اندروای بودم نک تن اندروا شدم بر تن دروای من ره زد دل دروای من
من پیمبروار کردم نیت معراج و گشت جنب جنبان زیر پا خنگ براق‌آسای من
(بهار، ۱۳۳۵: ۷۵۵)

در دیوان بهار قصیده‌ای با ردیف «شود ان شاء الله» موجود است که خاقانی
شروانی پیش‌تر قصیده‌ای با همان قوافی و ردیف در اشتیاق رفتن به خراسان سروده
است.

بهار:

جان قرین رخ جانان شود انشاءالله
دل آشفته‌ام از بیم شب هجر دراز
تا شود خانه دل‌های عزیزان آباد
بلبل آسوده نشین کزدم جان‌بخش بهار
هرچه خواهد دل ما آن شود انشاءالله
در سر زلف تو پنهان شود انشاءالله
خانه جور تو ویران شود انشاءالله
دهر ویرانه گلستان شود انشاءالله
(بهار، ۱۳۳۵: ۳۹۷)

اقتباس و اقتفایی دیگر؛ خاقانی:

به خراسان شوم ان شاءالله
ایمن از کوه‌نشینان به گذر
عندلیبم چه کنم خارستان
تب مرا گفت که سرسام گذشت
آن ره آسان شوم ان شاءالله
باد آبان شوم ان شاءالله
به گلستان شوم ان شاءالله
من پس آن شوم ان شاءالله
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۴۰۵)

۳.۲.۳. مشابهت‌های بهار با خاقانی در حوزه توصیف

خاقانی شروانی، در غزلی نغز، محبوبی را توصیف کرده که با حالت مستی، در نیم‌شب بر بالینش آمده و با هم به گفتگو پرداخته‌اند. بهار نیز غزلی دارد که در آن محبوبی مست در نیم‌شب بر بالینش می‌آید و این غزل نشان می‌دهد که بهار، این ایده و فکر و مضمون را از خاقانی وام گرفته است. البته همین مضمون در دیوان حافظ نیز وجود دارد.^۱ برای نشان‌دادن این اقتباس، غزل‌های دو شاعر در زیر می‌آید:

خاقانی:

مست تمام آمده است بر در من نیم‌شب
کوفت به آواز نرم حلقه در کای غلام
گفت منم آشنا گرچه نخواهی صداع
او چو در آمد ز در بانک بر آمد ز من
آن بت خورشیدروی و آن مه یاقوت لب
گفتم کاین وقت کیست بر در ما ای عجب
گفت منم میهمان گرچه نکردی طلب
کاین شکاری شگرف وینت شبی بوالعجب
کامدن دوست را بود ز هر دو سبب
کردم بر جان رقم شکر شب و مدح می

گر نه شبستی رخس کی شودی بی نقاب
گفتم اگر چه مرا توبه درست است لیک
گفتم کز بهر خرج هدیه پذیرد ز من
گفت که خاقانیا روی تو زرفام نیست

ور نه می استی سرش کی شودی بی شغب
درشکنم طرف شب با تو به شکر طرب
عارض سیمین تو این رخ زرین سلب
گفتم معذوردار زر ننماید به شب

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۵۵۳)

بهار:

آمد چو دو نیمه برفت از شب
با چهره روشن چو تافته روز
ابروش به خون ریختن مهیا
هر گه بد سو جهنده زلفش

آن ساده بنا گوش سیم غبغب
با طره تاری چو قیرگون شب
مژگانش به تیرافکنی مرتب
چون کودک بگریخته ز مکتب

کس نیست به مینو درون، معذب
شد دام ره مردم مجرب
ویژه چو گشاید به پارسی لب
خیز ای هنری شاعر مهذب ...

(بهار، ۱۳۳۵: ۱۰۵)

۳. ۲. ۴. مشابهت‌های موضوعی و مضمونی

اگر چه تشابهاتی در مضامین اشعار در شعر همه شاعران یافت می‌شود، گاهی این تشابه مضمونی به حدی است که پژوهشگر را دچار این گمان می‌سازد که گویی شاعر متأثر، تمامی اشعارش را با عنایت فراوان به اشعار شاعر مؤثر سروده است. شفیع کدکنی درباره تتبع بهار از دیگر شاعران می‌نویسد: «اگر از چند اثر استثنایی بهار بگذریم، شاهکارهای او همه، استقبال‌هایی است که از قداما کرده و در حقیقت تجربه‌های آنان را در زمینه زبان و موسیقی و تصویر به خدمت اندیشه‌های عصر خویش در آورده است (شفیع کدکنی، ۱۳۸۵: ۱۴۶).

در بررسی اشعار خاقانی و بهار تشابهات بسیاری در مضامین یافته شد که علاوه بر نشان‌دادن تشابه مضمونی، حتی پسندهای شاعر را یکی نشان داده است؛ به طوری که برای مثال هر دو شاعر شهر «ری» را هجو و «اصفهان» را ستوده‌اند؛ هر دو شاعر آرزوی رفتن به خراسان را داشته و طرفه آن است که از رفتن به آنجا منع شده‌اند. این تشابهات در میان اشعار بهار و خاقانی به حدی است که بهار در اشاره به باورهای عامیانه، از باورهایی سخن گفته که پیشتر خاقانی از آن‌ها سخن گفته است. از دیگر تشابهات می‌توان به زن‌ستیزی، شکوه از روزگار و خلق و ... اشاره کرد که در ذیل می‌آید:

۳. ۲. ۵. زندانی شدن و تلاش برای رهایی

خاقانی گویا در جریان سفرهای بی‌اجازه به حج در بند می‌شود و با سرودن قصیده ترسائییه، و تقدیم آن به «آندرنیکوس کومنه‌نوس» از وی خواهش می‌کند که از زندان آزادش کند. بهار نیز با سرودن «غضب شاه» با عجز و الحاح رهایی خود را از زندان درخواست کرد. خاقانی در قصیده ترسائییه با مطلع:

فلک کژوتر است از خط ترسا مرا دارد مسلسل راهب‌آسا
برای آزادیش از زندان خطاب به «کومنه‌نوس» می‌گوید:

مسیحا خصلتا قیصرنژادا تو را سوگند خواهم داد حقاً
به روح‌القدس و نفخ روح و مریم به انجیل و حواری و مسیحا
که بهر دیدن بیت‌المقدس مرا فرمان بخواه از شاه دنیا
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۲۸-۲۷)

بهار:

بهار در سال ۱۳۰۸ شمسی برای نخستین بار در اثر سعایت غمّازان به حبس افتاد و

گویی برای رهایی از زندان، قصیده زیر را سرود:

مانده‌ام در شکنج رنج و تعب زین بلا وارهان مرا یا رب
ای دریغا لباس علم و هنر ای دریغا متاع فضل و ادب

بخت بد بین که با چنین حالی پادشاهم نموده است غضب
من کیم، چیستم؟ تنی لاغر ناتوان‌ترز تارهای قصب
(بهار، ۱۳۳۵: ۴۸۵)

نمونه دیگر:

بس که در این تنگنای در غم و رنجم مدحت شه را به جهد سازم ترقین
چون تو شدی جانشین کورش و دارا گشت ز تو تازه آن زمانه پیشین
(همان: ۴۸۹)

و یا در این قصیده که با چرب‌زبانی اظهار دلتنگی کرده و از شاه عذرتقصیر
خواسته است:

گر ز خون من نگین شاه رنگین می‌شود گو بریز این خون که مقدار نگینی بیش نیست
ای صبا با خسرو خوبان بگو درد فراق بر دل من کمتر از این حبس و این تشویش نیست
گر دلت با من نباشد قصرتجریش است بند ور دلت با من بود زندان کم از تجریش نیست
من نی‌ام مسعود و بواحمد ولی زندان من کمتر از زندان نای و قلعه مندیش نیست
(بهار، ۱۳۳۵: ۵۰۲)

وجه به برخی دیگر از مشترکات مضمونی می‌تواند خالی از لطف نباشد؛ خاقانی و
بهار در قصاید مذکور، هر دو از این‌که دانششان برای آن‌ها ثمری نداشته است، اظهار
تأسف نموده‌اند:

خاقانی:

مرا از اختر دانش چه حاصل که من تاریکم او رخشنده اجزا
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۲۴)

بهار:

ای دریغا لباس علم و هنر ای دریغا متاع فضل و ادب
(بهار، ۱۳۳۵: ۴۸۵)

۳.۲.۶. توصیف زندان

خاقانی پس از مدتی ملازمت با دربار شروان‌شاه، احتمالاً به دلیل رقابت و حسادت و توطئه دیگر شاعران و همچنین عدم شرکت در مجالس بزم و شراب‌خواری شاه، مغضوب شد؛ اشتیاقش برای سفر به خراسان نیز این خشم را حدت بخشید و سبب محبوس شدن خاقانی شد.

بهار نیز در اثر مبارزات سیاسی، چندین بار به زندان افتاد و از خراسان دور شد. یک‌بار در سال ۱۳۳۰ قمری با فشار روس به مدت یک‌سال به تهران تبعید شد. در سال ۱۳۳۳ از طرف محمدولی خان سپهسالار تنکابنی باز هم با فشار روس به بجنورد تبعید شد (نیکوهمت، ۱۳۶۱: ۳۱).

خاقانی:

صبح‌دم چون کله بندد آه دودآسای من	چون شفق در خون نشیند چشم شب پیمای من
این خماین‌گون که چون ریم‌آهنم پالود و سوخت	شد سکاھن پوششش از دود دل دروای من
اژدها بین حلقه گشته خفته زیر دامنم	زان نجنیم ترسم آگه گردد اژدهای من
دست آهنگر مرا در مار ضحاک‌کی کشید	گنج افریدون چه سود اندر دل دانای من
پشت بر دیوار زندان روی در بام فلک	چون فلک شد پرشکوفه نرگس بینای من

(خاقانی، ۱۳۸۸: ۳۲۱-۳۲۰)

بهار:

ایستادم به پیش آن درگاه	چه دری؟ لا اله الا الله
دخمه‌ای تنگ و سو به سوی و نمور	واندر آن دخمه چند زنده‌به‌گور
هر یکی در کریچه‌ای دلتنگ	بسته به رویشان دری چون سنگ

(بهار، ۱۳۳۶: ۱۱)

نمونه دیگر:

دست‌بند و شکنجه‌های دگر تازیانه ز جملگی بدتر
گاه‌گاهی هم از پی تحقیق آب جوشیده می‌شود تزریق
(همان: ۱۵)

۳. ۲. ۷. اشتیاق به سفر خراسان و منع شدن از رفتن به آنجا

خراسان در آن روزگار، مهد ادب بود و همه ادیبان آرزوی سفر بدانجا را داشتند؛ «هنگامی که پیوند خاقانی با رشید و طواط و شاید دیگر شاعران دستگاه سلجوقی و خوارزمشاهی شهرت پیدا کرد و اشتیاق خاقانی به سفر خراسان و خوارزم بالا گرفت، خشم شروانشاه در حق خاقانی افزون‌تر شد و این امر باعث زندانی شدن وی شد (ظفری، ۱۳۶۴: ۸۵-۸۰). در باب بهار نیز همان‌گونه که گذشت، چندین بار تبعید و از رفتن به خراسان منع شد.

خاقانی:

چه سبب سوی خراسان شدنم نگذارند عندلیم به گلستان شدنم نگذارند
(خاقانی، ۱۳۸۱: ۱۵۳)
به خراسان شوم ان شاء الله آن ره آسان شوم ان شاء الله
(همان: ۴۰۵)

بهار:

شد هفت سال تا ز خراسان دورم فکنند چرخ کیانی
اکنون گرم ز خانه بپرسند نارم درست داد نشانی
(بهار؛ ۱۳۳۵: ۳۸۵)
گفت با من رئیس شعبه چار که رسیده است حکمی از دربار
که ز تهران برون فرستیمت خود بفرمای چون فرستیمت
جز خراسان که نیست رخصت آن به کجا خواهی رفت از تهران؟

گفتم ار نیست رخصت مشهد حبس بهتر مرا ز نفی بلد
(بهار، ۱۳۳۶: ۷۲)

باد خراسان همیشه خرم و آباد دشت و دیارش ز ظلم و جور تهی باد
(همان: ۱۵)

۳.۲.۸. شهر آشوب

شهر آشوب در لغت یعنی آشوبنده شهر؛ خواه این آشوب‌گری از منظر زیبایی باشد و خواه به دلیل ستایش یا نکوهش شهری یا ساکنان آن شهر. نوع دیگری از شهر آشوب‌ها، به توصیف پیشه‌وران یک شهر و صاحبان حرف و صنایع می‌پردازد. در اینجا مراد از شهر آشوب، سروده‌هایی است که در آن‌ها شهر یا اهل شهری نکوهش می‌شوند و ممکن است به یک نافرمانی و شورش بینجامد. «گاه این شورش به آزار یا بریدن زبان و در بعضی موارد به قتل شاعر منجر شده است» (میرصادقی، ۱۳۷۶: ۱۷۵). خاقانی و بهار، هر دو از اصفهان به نیکی یاد کرده و به عکس، ری را نکوهیده‌اند:

خاقانی:

نکته حوراست یا هوای صفاهان؟ جبهت جوزاست یا لقای صفاهان؟
خاک صفاهان نهال پرور سدره است سدره توحید متتهای صفاهان
لاجرم آنک برای دیده خورشید دست مسیح است سرمه‌سای صفاهان
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۳۵۴-۳۵۳)

خاک سیاه بر سر آب و هوای ری دور از مجاوران مکارم نمای ری
(همان: ۴۴۳)

بهار:

گفتم این شهر شهر شاهان است جای یاران و نیک‌خواهان است
اصفهان نیمه جهان گفتند نیمی از وصف اصفهان گفتند
(بهار، ۱۳۳۶: ۷۲)

جنت عدن و روضه رضوان هست اردیبهشت اصفهان
(همان: ۱۰۵)

دلم از مردم ری سخت ملول است که نیست هیچ پوشیده ز کس کفر نمایان همه
(همان: ۴۴۸)

بهار:

شهر ری آشیانه بوم است بوم اندر آن به مرثیه خوانی
جای امام فخر نشسته یزدی و قمی و گرکانی
خام و خر و خبیث گروهی از زر پخته کرده اوانی
(همو؛ ۱۳۳۵: ۳۵۱)

اما بهترین سروده‌ای که می‌توان دیدگاه‌های بهار را درباره شهر «ری» مشاهده کرد،
قصیدی «دماوندیه» است:

ابری بفرست بر سر ری بارانش ز هول و بیم و آفند
بشکن در دوزخ و برون ریز بادافره کفر کافری چند
ز آن گونه که بر مدینه عاد صرصر شرر عدم پراکند
بفکن ز پی این اساس تزویر بگسل ز هم این نژاد و پیوند
برکن ز بن این بنا، که باید از ریشه بنای ظلم برکنند
زین بی‌خردان سفله بستان داد دل مردم خردمند
(همان: ۳۵۵-۳۵۷)

۳.۲.۹. توجه به آفتاب در تصویرسازی

شاید هیچ شاعری از شاعران فارسی‌گو به اندازه خاقانی، از صبح و برآمدن آفتاب و شور صبحگاهی سخن گفته باشد؛ خاقانی یک شاعر مشرق‌زمین به تمام معناست و برای همین است که برخی وی را شاعر صبح نامیده‌اند. بررسی اشعار بهار نیز نشان می‌دهد که این شاعر هم به توصیف آفتاب و صبح توجه داشته است.

خاقانی:

- نیزه کشید آفتاب حلقه مه در ربود نیزه این زر سرخ، حلقه آن سیم ناب
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۴۱)
- رخش به‌هرا بتاخت بر سر صفر آفتاب رفت به چرب آخوری، گنج روان در رکاب
(همان: ۴۲)
- جبهت زرین نمود طره صبح از نقاب عطسه شب گشت صبح خنده صبح آفتاب
(همان: ۴۵)
- ای عارض چو ماه تو را چاکر آفتاب یک بنده تو ماه سزد دیگر آفتاب
(همان: ۵۸)

بهار:

- ای آفتاب گردون تاری شو و متاب کز برج دین بتافت یکی روشن آفتاب
آن آفتاب روشن شد جلوه‌گر که هست ایمن ز انکساف و میرا ز احتجاب
(بهار، ۱۳۳۵: ۵)
- چراغ وصل بیفروز و حجره روشن کن که آفتاب جدایی رسیده بر لب بام
(همو، ۱۳۳۶، ۳۳۸)
- مرا که دامان از آفتاب پاک‌تر است سیاه‌رو نکند تهمتی و تکفیری
(همو، ۱۳۳۵: ۷۵۴)

۳. ۲. ۱۰. برخورداری از بن‌مایه‌های عرفانی

اگرچه بخشی از دیوان خاقانی سروده‌های توصیفی همانند توصیف صبح و بخشی دیگر در مدح شروان‌شاهان و بخشی نیز حبسیه و موضوع‌های دیگر است، نباید از سروده‌هایی غافل شد که خاقانی در آن‌ها سفر حج را توصیف کرده‌است و می‌توان همان‌ها را مصداقی برای برخورداری شاعر از بن‌مایه‌های عرفانی ذکر کرد. بررسی سروده‌های بهار نشان می‌دهد که وی نیز به به مسائل عرفانی بی‌توجه نبوده‌است.

خاقانی:

سریر فقر تو را سر کشد به تاج رضا	تو سر به جیب هوس در کشیده‌ای به خطا (خاقانی، ۱۳۸۸: ۱۰)
شرب عزلت ساختی از سر بیر آب هوس	باغ وحدت یافتی از بن بکن بیخ هوا اولش قرب و میانه سوختن و آخر فنا (همان: ۱)
طفلی تو هنوز بسته گهواره فنا	مرد آن زمان شوی که شوی از همه جدا (همان: ۱۵)
عشق بیفشرد پا بر نمط کبریا	برد به دست نخست هستی ما را ز ما (همان: ۳۵)

بهار:

بر تخت‌گاه تجرد سلطان نامورم من	با سیرت ملکوتی در صورت بشرم من با یاد هوست هوایم وز خویش بی‌خبرم من و آن‌جا که فقر زند کوس با تیغ و با سپرم من (بهار، ۱۳۳۵: ۳۸)
از ره تجرید زی لاهوتیان شو	کاید از ناسوتیان بی نیازی شاهباز ساعد سلطان عشقم چون کنم با هر تذرو و کبک بازی (همان: ۱۰)

۳. ۲. ۱۱. مفاخره

مفاخره از مضامینی است که می‌توان آن را در اشعار بیشتر شاعران یافت؛ اما وجوه مشابهت‌هایی در بین مفاخره‌های خاقانی و بهار دیده می‌شود. همان‌گونه که گذشت، بهار حتی در مفاخره‌هایش بر شاعرانی برتری می‌جوید که خاقانی بر آنان برتری جسته‌است؛ طرفه‌تر آن‌که مثلاً هر دو در نظم و نثر، خود را از «حسن ثابت» برتر دانسته‌اند.

خاقانی:

رشک نظم من خورد حسّان ثابت را جگر دست نثر من زند سحبان وایل را قفا
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۳۵۴)

بهار:

پس از «صبوری» کنون منم که از طبع من قاعده نظم و نثر روان حسّان برد
(بهار، ۱۳۳۵: ۲۴)

ملک‌الشعراء بهار گاهی در مفاخره‌هایش مانند خاقانی از طبع خود سخن گفته و یا
از ترکیب «بکر طبع» استفاده می‌کرده است.

خاقانی:

هر کجا نعلی بیندازد براق طبع من آسمان زو تیغ برآن سازد از بهر قضا
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۱۷)

نمونه دیگر:

سخن بر بکر طبع من گواه است که بر پاکی مادر هست گویا
(همان: ۲۴)

بهار:

نیست با من همسر آن شاعر که بی‌کابین و عقد بکر طبع خویش را هر دم به صد شوهر دهد
شاعر فحل خراسانم که در دریای نظم طبع من کشتی فرستد فکر من لنگر دهد
(بهار، ۱۳۳۵: ۱۲۲)

۳.۲.۱۲. شکوه از دهر

یکی از مضامین بسیار پرکاربرد بویژه در سروده‌های غنایی، شکایت از روزگار است. شاعران از بی‌وفایی و فریب‌کاری و دشمنی و ناسازگاری روزگار بسیار سخن گفته‌اند و همیشه گمان کرده‌اند روزگار مانعی برای رسیدن آنان به خوشبختی، آرامش، مال و مکمت و جایگاه مناسبشان بوده است.

خاقانی:

دهر سیه کاسه‌ایست ما همه مهمان او بی‌نمکی تعبیه شده در نمک خوان او
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۳۶۴)

در ساحت زمانه ز راحت نشان مخواه ترکیب عافیت ز مزاج جهان مخواه
(همان: ۳۷۵)

عجوز جهان در نکاح فلک شد که جز عذر زادنش رای نیابی
(همان: ۴۱۵)

بهار:

وفا ندیدم زین روزگار عهد گسل کدام مرد بدیده است از این عجوز، وفا؟
(بهار، ۱۳۳۵: ۱۰۴)

این فلک قبا دورنگ از سر حيله، برکشید از تن عافیت برون پیرهنم دریغ من
دست فلک به پای دل بست مرا کمند غم نیست کسی که پنجه‌اش در شکنم دریغ من
(همان: ۴)

۳.۲.۱۳. شکایت از خلق روزگار

شاعران علاوه بر شکایت از روزگار، از اهل زمانه نیز ناخرسندند و بسیاری را بی‌وفا و قدرناشناس دانسته‌اند. از نظر آنان، خود به جایگاهی که استحقاقش را داشتند نرسیده‌اند و به عکس، دیگر مردمان نالایق به جایگاه‌های والایی رسیده‌اند.

خاقانی:

یک اهل دل از جهان ندیدم کو دل که ز دل نشان ندیدم
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۵۰۹)

نمونه دیگر:

دوستی کو تا به جان دربستی پیش او جان را میان دربستی
کاش در عالم دو یکدل دیدمی تا دل از عالم بدان دربستی
(همان: ۵۱۴)

بهار:

ز نادرستی اهل زمان شکسته شدیم ز بس که داد زدیم آی دزد خسته شدیم
(بهار، ۱۳۳۶: ۳۹۲)

نمونه دیگر:

هان بهارا مکوب آهن سرد کاندیرین دوره نیست مردی مرد
خلق رفتند جانب وجدان اصل‌های قدیم شد هذیان
(همان: ۴۱)

۳. ۲. ۱۴. شکوه از حاسدان

شاعران همیشه گمان می‌کردند مورد حسادت دیگرانند؛ البته به دلیل رقابتی که با دیگر شاعران برای کسب آوازه یا ورود به دربار شاهان داشتند، این ادعا تا حدود زیادی درست بوده است.

خاقانی:

دشمنند این ذهن و فطنت را حریفان حسد منکرند این سحر و معجز را رفیقان ریا
حسن یوسف را حسد بردند مثنی ناسپاس قول احمد را خطا گفتند جوقی ناسزا
خویشتن هم نام خاقانی شمارند از سخن پارگین را ابرنسانی شناسند از سخا
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۱۸ و ۱۹)

بهار:

خامشی جستم که حاسد مرده پندارد مرا وز سر رشک و حسد کمتر بیازارد مرا
(بهار، ۱۳۳۶: ۳۵۰)

نمونه دیگر:

برون ز حد و حصا رنج بینم اندر دهر که هست خصم و حسودم برون ز حد و حصا
حسود چیره شود هر کرا فزود کمال مگس پذیره شود هر کجا بود حلوا
(بهار، ۱۳۳۵: ۱۰۴)

۳.۲.۱۵. زمینه‌های ستایشی

اگر از چند شاعر همانند ناصر خسرو که رغبتی به اشعار مدحی نداشتند بگذریم، بخشی از سروده‌های غالب شاعران سروده‌های مدحی است؛ دلیل بسیار ساده آن هم کسب اعتبار و یا مال و صلّه و یا طرح خواسته‌ای از شاهان بوده است.

خاقانی:

خاقانی خاک جرعه‌چین است جام زر شاه کامران را
خاقان کبیر بوالمظفر سر جمله شده مظفران را
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۳۲)

نمونه دیگر:

شاه عراقین طراز کز پی توفیق او کاغذ شامی است صبح، خامه مصری شهاب
(همان: ۴۷)

بهار:

شاه جهان پهلوی نامدار ای ز سلاطین کیان یادگار
خنجر برآن تو روز هنر هست کلید در فتح و ظفر
توپ تو بر خصم ز دوزخ دریست قبر برایش درک دیگری است
(بهار، ۱۳۳۶: ۱۴۳)

۳.۲.۱۶. پرهیز و اعتدال در مدح و ستایشگری

برخی از شاعران همانند سنایی به دلایلی چون دگرگونی‌های روحی، سرخوردگی به دلیل دست نیافتن به خواسته‌های خویش، پیری و یا... در میانه شاعری از مدح روی‌گردان شدند.

خاقانی:

زین بیش آبروی نریزم برای نان آتش دهم به روح طبیعی بجای نان
خون جگر خورم نخورم نان ناکسان در خون جان شوم نشوم آشنای نان
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۳۱۴)

بهار:

گر فروشم کتاب در بازار به که خوانم قصیده در دربار
(بهار، ۱۳۳۵: ۷)
وانکه دارد سوار چون ایوب مدح دزدان کند نباشد خوب
(همان: ۷۱)

۳.۲.۱۷. زمینه‌های مذهبی

همان‌گونه که می‌دانیم، سرایش تحمیدیه و مناقب و نعت در سرآغاز کتب، سنتی بین شاعران و نویسندگان بوده‌است ولی آنچه قابل توجه است - با در نظر داشتن مذهب خاقانی که سنی شافعی است - سرودن اشعاری مانند اشعار ذیل از خاقانی درباره امام علی (ع) است.

خاقانی:

علوی دوست باش خاقانی کز عشیرت علی است فاضل‌تر
هر که بد بینی از نژاد علی نیک‌تر دان ز خلق و عادل‌تر
بدشان نیک‌تر از مردم دان یکشان از فرشته کامل‌تر
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۸۸۷)

ای ظلم تو مخرب ملک یزیدیان لاف از علی مزین که یزید دوم تویی
(همان: ۹۳۱)

بهار:

شرف و فخر بود آدم را زین فرزند گر چه مردم را فخر و شرف از جدّ و نیاست
فرخ آن را که چنین راهنمای است و دلیل خرم آن را که چنین بار خدای و مولاست
بت شکستن را بر دوش نبی سود قدم نیک بنگر که جز او این شرف و قدر که راست؟
(بهار، ۱۳۳۵: ۱۰۹)

اوست شیر خدای عزّ و جل تو سگ کیستی؟ جناب اجل
(همو، ۱۳۳۶: ۲۱)

۳. ۲. ۱۸. زن ستیزی

تأمل در ادبیات کلاسیک ما نشان می‌دهد که زنان در آن از جایگاه مناسبی برخوردار نبوده‌اند و نگارنده در پژوهشی دیگر در قالب کتاب به تفصیل به این مسأله و مصادیق آن اشاره کرده است.

خاقانی:

سرفکنده شدم چو دختر زاد بر فلک سرفراختم چو برفت
بودم از عجز چون خر اندر گل بر جهان اسب تاختم چو برفت
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۸۳۵)

مرا به زادن دختر چه تهنیت گویند که کاش مادر من هم نزادی از مادر
(همان: ۸۸۴)

بهار:

زن اگر جاهلست اگر داناست خود پسند است و خویشان آراست
تو مپندار خوی منکر زن رود از بیم دوزخ از سر زن
لابه و آه و اشک و زاری او هست هر جا سلاح کاری او

نیست زن پای‌بند هیچ اصول بجز از اصل فاعل و مفعول
(بهار، ۱۳۳۶: ۱۱۹-۱۱۸)

۳. ۲. ۱۹. بی‌پروایی در هجو

بسیاری از شاعران هجویه سروده‌اند؛ مخاطبان این هجویه‌ها غالباً شاعران دیگر، بزرگان سیاسی و گاه دینی و در مواردی خویشان‌اند. شهرآشوب‌ها هم از آن منظر که هجو شهر یا سالکان شهری است، هجویه‌اند.

خاقانی:

زین خام قلتبان پدری دارم کز آتش آفرید جهاندارش
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۸۹۲)

چه گفت بوزنه را گفت: ک.. دریده زنا برای رشم فروشیت کو زبان‌دانی
(همان: ۹۳۱)

بهار:

گرچه بود آن وظیفه اخلاقی نپذیرفتش از قرمساقی
(بهار، ۱۳۳۶: ۷۳)

خانه از غیر چو خالی دیده فرصتی جسته، خری گا...
(همان: ۲۰۹)

۳. ۲. ۲۰. اشارات اساطیری

کمتر شاعری را می‌توان یافت که به موارد اساطیری اشاراتی نداشته باشد؛ گذشته از سروده‌های حماسی که تجلی‌گاه اساطیرند، حتی در اشعار غنایی و تعلیمی نیز اشارات اساطیری فراوانی می‌توان یافت که برای منظور خاصی مانند تأکید بر یک پیام اخلاقی (مانند ذکر مرگ و زوال نعمت شاهان اساطیری و...) به کار گرفته می‌شوند.

خاقانی:

دست آهنگر مرا در مار ضحاک کشید
گنج افریدون چه سود اندر دل دانای من
خاصه سیمغ کیست جز پدر روستم
قاتل ضحاک کیست جز پسر آبتین
(خاقانی: ۳۳۵)

کو پیمبر تا همی سوگ بحیرا داشتی
کو سکندر تا مرگ برهمن بگریستی
(همان: ۴۴۱)

بهار:

چون پی آن تخت همایون شدی
کاوه بُدی باز فریدون شدی
جمله نیاکان تو ایرانی‌اند
جز پسر بهمن و دارا نیند
(بهار، ۱۳۳۶: ۱۴۵-۱۴۴)

خضر مثالی و سلیمان فری
گرد وی از فضل و ادب لشکری
(همان: ۱۵۵)

۳. ۲. ۲۱. اشاره به باورهای عامیانه

در برخی از باورهای عامیانه اعتقاد بر این بوده‌است که اگر «پلنگ یا سگ دیوانه یکی را بگذرد، موش از هر کجا که تواند بیاید و بر او ادرار کند و هلاکش کند، پس بدین سبب در نگاه داشتن او، حیلت‌ها سازند و احتیاط کنند که هر آن‌گاه چون بر او گمیز کرد، آنجا سیاه و عفن شود و بیشتر از چهارده روز نماند (شهمردان، ۱۳۶۲: ۱۸۸ و ۵۵).

خاقانی:

زحل آن را کشد که زخم زند
سر مریخ گوهر تیغش
گویی اندر بر زحل موشی است
یا پلنگی است در سر تیغش
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۴۸۸)

گم کن زبان که مار نگهبان گنج توست
بر گنج تو تو باش نگهبان صبحگاه
(همان: ۳۷۵)

بهار:

موش عاشق بود به زخم پلنگ می‌کند سوی زخم‌دار آهنگ
گر بر آن زخم آید و میزد خسته از جای بر نمی‌خیزد
(بهار، ۱۳۳۶: ۸۵)

ماریم و هوای گنج داریم چون مارگزیده رنج داریم
(همان: ۱۷۵)

۳.۲.۲. اشاره به احادیث

پژوهش‌های فراوانی در باب وجود آیات و احادیث در سروده‌های شاعران و آثار نثر صورت گرفته است. کاربرد آیات و احادیث در متون می‌تواند از چند جنبه مانند موارد بعدی قابل بررسی باشد. استشهاد و تأیید سخن و یا خود صاحب اثر، کاربرد آن‌ها در موضوع‌های اخلاقی و تعلیمی، کاربردهای بلاغی مانند اشارات و تلمیحات، اظهار فضل در احاطه‌داشتن بر قرآن و احادیث و روایات و

خاقانی:

مصطفی گوید که سحر است از بیان من ساحرم کاندرا اعجاز سخن سحر از بیان آورده‌ام
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۸۸۳)

إِنَّ مِنَ الشَّعْرِ لِحَكْمًا وَإِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۰: ۳۵).

پیامبر می‌فرماید: برخی از شعرها حکمت است و برخی از بیان‌ها سحر و جادو.
به مهر خاتم دل در اصابع الرحمن به مهر خاتم وحی از مطالع الاعراب
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۵۰)

قَلْبُ الْمُؤْمِنِ بَيْنَ الْأَصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ الرَّحْمَنِ يَقْلِبُهَا كَيْفَ يَشَاءُ (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۷: ۳۹).

قلب مومن بین دو انگشت از انگشتان خداوند رحمان است و هر گونه که بخواهد آن را تغییر می‌دهد.

برو نخست طهارت کن از «جماع الاثم» که کس جنب نگذارند در جناب خدا
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۱۳)

که اشاره به حدیث مشهور «الْخَمْرُ جِمَاعُ الْإِثْمِ وَ أُمُّ الْخَبَائِثِ وَ مِفْتَاحُ الشَّرِّ» مجلسی،
۱۴۰۳ق، ج ۷۶: ۱۴۹.

یعنی: شراب، مجمع انواع گناهان و مادر و ریشه پلیدیها و کلید شر و بدیهاست.

بهار:

پیرو شه گشته ز حسن سلوک خلق که «الناس بدين الملوک»
(بهار، ۱۳۳۶: ۱۶۱)

گوید آن کاو را منم مولا، علی مولای اوست زینهار از اطاعت او گر کسی سر در کند
(همو، ۱۳۳۵: ۱۷)

گوید «الملک لا یدوم مع الظلم» آن که خدایش بسی ستوده ز هر در
(همان: ۳۰)

۳. ۲. ۲۳. اشاره به پیامبران

اشاره به نام پیامبران در دیوان شاعران فراوان یافت می شود؛ مانند پیامبران اولوالعزم، و دیگر پیامبران مانند ایوب - که نمادی برای صبر است - و دیگر پیامبران که بیشتر در قالب تلمیحات و اشارات نام آنان ذکر می شود اما به نظر می رسد نام هیچ پیامبری به اندازه نام حضرت یوسف و در کنار آن حضرت یعقوب - که نماد معشوق و عاشقند - در ادبیات فارسی بازتاب نیافته است؛ همچنین اشاره به نام پیامبر اکرم به ویژه در تحمیدیه ها.

خاقانی:

حریف خاص او ادنی محمد کز پی جمالش سر آهنگان کویند سرهنگان درگاهش
(خاقانی، ۱۳۸۸: ۴۴۸)

حسن یوسف را حسد بردند قومی ناسپاس
قول احمد را خطا گفتند جوقی ناسزا
(همان: ۱۸)

هم موسی از دلالت او گشته مصطنع
هم آدم از شفاعت او گشته مجتبی
(همان: ۴)

بهار:

چو یوسف محنت اخوان کشیده
ش‌رنگ روز وانفسا چشیده
(بهار، ۱۳۳۶: ۱۸۸)

گاه موسی زاده گاهی سامری
گاه کوبیده درِ جادوگری
(همان: ۲۴۰)

گه بریده گردن یحیی بزار
گه مسیحا پروریده در کنار
(همان)

۴. نتیجه‌گیری

تأمل در زندگی و اشعار خاقانی و ملک‌الشعراء بهار، گویای وجوه مشابهت بسیاری از نظر وقایع زندگی و مسائل هنری و ادبی بین آن دو است؛ به‌گونه‌ای که پدر بهار، مانند پدر خاقانی، وی را از شاعری باز می‌داشته و او را به کسب و تجارت ترغیب می‌کرده است. مادر هر دو شاعر مسیحی‌مسلمان شده‌اند؛ هر دو شاعر به دلایل سیاسی و نیز سعایت حاسدان، گرفتار زندان شده و نیز هر دو با سرودن قصایدی، آزادیشان را خواستار شده‌اند. هر دو، شهرهای خراسان و اصفهان را دوست داشته و از شهر ری ناراضی‌اند. بهار از جهات هنری و ادبی، اقتباساتی در حوزه‌های زبان، وزن، قافیه و ردیف، و حوزه توصیف و موارد دیگر از خاقانی داشته است.

علاوه بر آن، هر دو شاعر دارای مضامین مشترک بسیاری چون مدح و اعراض از مدح، فخریه‌سرایی، توصیف زندان، تعریف از اصفهان و ذم ری، شکایت از خلق و روزگار، اشاره به آیات، احادیث، اساطیر، باورهای عامیانه، نام دانشمندان و ... هستند. تشابه نام برخی از قصاید بهار مانند قصیده «ایوان مدائن» نیز از دیگر اشتراکات میان دو

شاعر است. با توجه به موارد مذکور می‌توان گفت که ملک‌الشعراء بهار در سرایش اشعارش به خاقانی شروانی توجه خاص داشته و در مواردی از او متأثر بوده است.

پی‌نوشت

۱-

زلف آشفته و خوی کرده و خندان لب و مست
پیرهن چاک و غزل‌خوان و صراحی در دست
نرگشش عربده‌جوی و لبش افسوس‌کنان
نیم‌شب دوش به بالین من آمد بنشست
سر فرا گوش من آورد به آواز بلند
گفت ای عاشق دیرینه‌ی من خوبت هست؟
(غنی و قزوینی، ۱۳۷۴: ۲۱۳)

منابع

الف) کتاب‌ها

۱. آراین‌پور، یحیی (۱۳۸۷)، از نیما تا روزگار ما (تاریخ ادب فارسی معاصر)، چاپ پنجم، تهران: زوار.
۲. آلن، گراهام (۱۳۸۰)، بینامتنیت، ترجمه پیام یزدانجو، تهران: نشر مرکز.
۳. احمدی، بابک (۱۳۷۰)، ساختار و تأویل متن (نشانه‌شناسی و ساختارگرایی)، تهران: نشر مرکز.
۴. امامی، نصرالله (۱۳۸۷)، ارمغان صبح: گزیده قصاید خاقانی شروانی، چاپ چهارم، تهران: جامی.
۵. بهار، محمدتقی (۱۳۳۵)، دیوان اشعار، به کوشش محمد ملک زاده. تهران: چاپخانه فردوسی.
۶. حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۷۴)، دیوان، به اهتمام محمد قزوینی و قاسم غنی، مقدمه و مقابله و کشف‌الابیات از رحیم ذوالنور، چاپ چهارم، تهران: زوار.

۷. خاقانی، افضل‌الدین بدیل (۱۳۸۸)، دیوان خاقانی شروانی، به کوشش ضیاء‌الدین سجّادی، چاپ نهم، تهران: زوآر.
۸. داد، سیما (۱۳۸۷)، فرهنگ اصطلاحات ادبی، تهران: مروارید.
۹. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۶۳)، امثال و حکم، چاپ ششم، تهران: امیرکبیر.
۱۰. زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۱)، از گذشته ادبی ایران، تهران: سخن.
۱۱. سپانلو، محمدعلی (۱۳۸۲)، ملک‌الشعراء بهار، تهران: طرح نو.
۱۲. شهردان، بن‌ابی‌الخیر (۱۳۶۲)، نزهت‌نامه، تصحیح فرهنگ جهان‌پور، چاپ دوم، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۱۳. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۳۶)، تاریخ ادبیات در ایران، چاپ سوم، تهران: ابن‌سینا.
۱۴. ظفری، ولی‌الله (۱۳۶۴)، حبسیه در ادب فارسی، تهران: امیرکبیر.
۱۵. عابدی، کامیار (۱۳۷۶)، به یاد میهن، تهران: ثالث.
۱۶. فروزان‌فر، بدیع‌الزمان (۱۳۵۰)، سخن و سخنوان، چاپ سوم، تهران: خوارزم.
۱۷. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ق) بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۸. مکاریک، ایرنا ریما (۱۳۸۵)، دانش‌نامه نظریه‌های ادبی معاصر، ترجمه مهران مهاجر و محمد نبوی، چاپ دوم، تهران: آگه.
۱۹. میرصادقی، جمال و میمنت میرصادقی (۱۳۸۸). واژه‌نامه‌ی هنر داستان نویسی: فرهنگ تفصیلی اصطلاح‌های ادبیات داستانی. تهران: کتاب مهناز. چاپ دوم.
۲۰. میرصادقی، میمنت (۱۳۷۶)، واژه‌نامه هنر شاعری: فرهنگ تفصیلی اصطلاحات فن شعر و سبک‌ها و مکتب‌های آن، تهران: کتاب مهناز.
۲۱. نامورمطلق، بهمن (۱۳۹۰)، درآمدی بر بینامتنیت، تهران: سخن.
۲۲. نیکوهمت، احمد (۱۳۶۱)، زندگانی و آثار بهار، تهران: آباد.

۲۳. یاحقی، محمدجعفر (۱۳۸۵)، جویبار لحظه‌ها (ادبیات معاصر فارسی)، چاپ نهم، تهران: جامی.

ب) مقالات

۱. آقاحسینی، حسین (۱۳۷۳)، «کهن‌گرایی و نوآوری در شعر ملک‌الشعراء بهار»، کیهان فرهنگی، شماره ۱۱۸ و ۱۱۹، صص ۲۰-۲۲.

۲. اکبری، منوچهر و سیدمهدی زرقانی (۱۳۸۰)، «جایگاه و نقش دین در اندیشه شعری ملک‌الشعراء بهار»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، جلد ۱، شماره ۱ (ضمیمه)، صص ۱۴۰-۱۲۵.

۳. بابایی، رضا (۱۳۸۰)، «نگاهی به دیوان ملک‌الشعراء بهار»، آینه پژوهش، جلد ۱۲، شماره ۶۸، صص ۷۲-۶۶.

۴. پارسا، سیداحمد و چیمین خوشنمای بهرامی (۱۳۹۶)، «رد پای خاقانی در سروده‌های بهار»، همایش ملی ملک‌الشعراء بهار، مجله مهر، صص ۱۷-۱.

۵. پاینده، حسین (۱۳۸۷)، «نقد شعر «آی آدم‌ها» سروده نیمایوشیج از منظر نشانه‌شناسی»، نامه فرهنگستان، جلد ۱۰، شماره ۴، صص ۹۵-۱۱۳.

۶. تجلیل، جلیل (۱۳۸۷)، «تصویرسازی در شعر بهار»، مجموعه مقالات یادیه دوباره از بهار، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، صص ۴۸-۴۵.

۷. ثروت، منصور (۱۳۸۶)، «سرنوشت مشترک شاعران بزرگ دوره مشروطیت»، کتاب ماه ادبیات، جلد ۱، شماره ۳، صص ۳۱-۲۶.

۸. دزفولیان، کاظم (۱۳۸۰)، «دو شاعر زندانی»، آینه پژوهش، جلد ۱۲، شماره ۶۹، صص ۱۷-۲۵.

۹. رضایی دشت‌ارژنه، محمود و نعیم مراونه (۱۳۹۴)، «بررسی بازتاب اساطیر یونان در آثار نظامی گنجوی»، پژوهش‌های ادبیات تطبیقی، دوره ۳، شماره ۱، ۱۹۰-۱۶۵.
۱۰. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۵)، «شعر بهار»، بخارا، شماره ۵۵، صص ۱۴۹-۱۴۱.
۱۱. نامور مطلق، بهمن (۱۳۸۶)، «مطالعه ارجاعات درون‌متنی در مثنوی با رویکرد بینامتنی»، پژوهشنامه علوم انسانی (دانشگاه شهید بهشتی)، شماره ۵۴، صص ۴۴۲-۴۲۹.

Reference List in English

Books

- Abedi, K. (1997). *In memory of the country*, Tehran: Sales.
- Ahmadi, B. (1991). *Text structure and Textual interpretation*, Nashre Markaz. [in Persian]
- Allen, G. (2001). *Intertextuality* (P. Yazdanjoo, Trans.), Nashre Markaz. [in Persian]
- Arianpour, Y. (2008). *From Nima to our times (History of contemporary Persian literature)*, Zovar. [in Persian]
- Barthes, Roland. (1977). *Image – Music –Text*. (Selected and Trans), Stephen Heat. New York: Hill and Wang.
- Bloom, Harold. (1973). *The anxiety of influence: A theory of poetry*. Oxford university press: Oxford.
- Dad, S. (2008). *Dictionary of Literary Terms*, Morvarid. [in Persian]
- Dekhoda, A. A. (1984). *Amsal va Hekam*, Amirkabir. [in Persian]
- Emami, N. (2008). *The gift of morning : A selection of poems by Khaqani Shervani, Jami*. [in Persian]
- Farshidvard, Kh. (1984). *On Literature and Literary Criticism*, Vol. 1, Second Edition, Amir Kabir. [in Persian]

Foroozan-Far, B. (1971). *Speech and Speakers*, Kharazmi Publishing House. [in Persian]

Foroozan-Far, B. (1991). *Masnavi's Hadiths*, Amir Kabir. [in Persian]

Hafez (1995). *Divān* (by M. Qazvini & Q. Ghani; Introduction and Confrontation and Discovery of Verses by R. Zolnour), Zovar. [in Persian]

Khaqani, A. (2009). *Divān* (by Z. Sajjadi), Zovar. [in Persian]

Majlesi, Mohammad Baqer (1403 AH) *Behar al-Anwar al-Jamea ledorar Akhbar al-aemme al-Athar*, Beirut: Dar ehya al-Torath al-Arabi. [in Arabic]

Makaryk, I. R. (2006). *Encyclopaedia of Contemporary Literary Theories*, translated by Mehran Mohajer and Mohammad Nabavi, second edition, Tehran: Agah. [in Persian]

Malekzadeh, M. (1957). *Book of poem of Mohammad Taghi Bahar*, Vol. 2, Ferdowsi Publishing House. [in Persian]

Malekzadeh, M. (1956). *Book of poem of Mohammad Taghi Bahar*, Vol. 1, Ferdowsi Publishing House. [in Persian]

Mirsadeghi, M. (1997). *Glossary of the art of poetry: a detailed dictionary of the terms of the art of poetry and its styles and schools*, Tehran: Ketabe Mahnaz. [in Persian]

Namvar Motlagh, B. (2011). *An introduction to intertextuality*, Tehran: Sokhan. [in Persian]

Nikooheemat, A. (1982). *Life and works of Bahar*, Abad. [in Persian]

Safa, Z. (1957). *History of Literature in Iran*, Vol. 2, Ibne Sina. [in Persian]

Sepanloo, M. A. (2003). *Mohammad-Taqi Bahar*, Tarheno. [in Persian]

Shafiei Kadkani, M. (2014). *with lights and mirrors*, 5th Edition, Sokhan. [in Persian]

Shahmardan, B. (1983). *Nozhatname* (F. Jahanpoor, Ed.), Institute of Cultural Studies and Research. [in Persian]

Yahaghi, M. (2006). *The Stream of Moments (Persian Contemporary Literature)*, Jami. [in Persian]

Zafari, V. (1985). *Prison literature in Persian literature*, Amirkabir. [in Persian]

Zarrinkoub, A. (2002). *From Iran's Literary Past*, Sokhan. [in Persian]

Journals

Aghahosseini, H. (1994). Archaism and innovation in Bahar's poetry. *Keyhane Farhangi*, 118-119, 20-22. [in Persian]

Akbari, M., & Zarqani, M. (2001). The role of religion in the poetic thought of Malik-al-Shoara-ye- Bahar. *Journal of Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran*, 1(1), 125-140. [in Persian]

- Babaei, R. (2001). Looking at the book of poem of Malik-al-Shoara-ye-Bahar. *Journal of Ayeneh-ye- Pazhoohesh (Mirror of Research)*, 12(68), 66-72. [in Persian]
- Dezfulian, K. (2001). "Two imprisoned poets", *Journal of Ayeneh-ye- Pazhoohesh*, volume 12, number 69, pp. 17-25. [in Persian]
- Namvar Motlagh, B. (2007). A study of intratextual references in mathnavi: in intertextual approach, *Journal of Pajooheshnameh Oloom Ensani (Shahid Beheshti University)*, No. 54, pp. 442-429. [in Persian]
- Parsa, S. A., & Khoshnamaye Bahrami, C. (2017). "Khaqani's footprints in Bahar's poems", Malik Al-Shoara National Conference of Bahar, *Journal of Mehra*, pp. 1-17. [in Persian]
- Payandeh, H. (2008). "Criticism of the poem "Ay Adamha" by Nima Yooshij from the perspective of semiotics", *Journal of Nameh-ye Farhangestan*, Volume 10, Number 4, pp. 113-95. [in Persian]
- Rezaei Dasht Arzhaneh, M., Maravene, N. (2014). Investigation of Greek Mythology Reflections In Nizami Ganjavi's Works. *Journal of Comparative Literature Research*, 3(1), 165-190. [in Persian]
- Servat, M. (2007). Common Fate of The Great Poets of The Constitutional Period. *Journal of Book of Literature Month*, 1(3), 26-31. [in Persian]
- Shafiei Kadkani, M. R. (2006). Bahar's Poem. *Journal of Bukhara*, 55, 141-149. [in Persian]
- Tajlil, J. (2008). "Illustration in Bahar's poetry", a collection of essays on the memory of Bahar, *Tehran: Humanities Research and Development Institute*, pp. 45-48 [in Persian]